

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ ШИШАКІВ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА СХІДНІЙ ЄВРОПІ В XV–XVI ст.

ОЛЕГ ШИНДЛЕР

Анотація

УДК 623.445.2+94(4) «14/15»

Стаття представляє нову гіпотезу про походження та вектори поширення терміну «шишак» у Центральній та Східній Європі протягом XV–XVI ст. Автор вважає, що цей термін вперше з'явився в Угорщині, де його використовували як загальну назву для всіх видів шоломів. З появою гусарів у Польщі також був запозичений угорський термін для гусарських шоломів. В середині шістнадцятого століття термін «шишак» масово зустрічається в литовських документах, але тільки у 1590 році він, нарешті, з'являється в Росії.

Гіпотеза автора також заперечує попередні погляди про те, що термін «шишак» потрапив до Росії через прямі контакти з тюрками у середині XIV ст.

Ключові слова: шисшак, шолом, Угорщина, Польща, Литва, Московське царство.

Abstract

Oleg Schindler

UDC 623.445.2+94(4) «14/15»

TO THE QUESTION ON THE DISTRIBUTION OF SHISHAKS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE 15TH AND 16TH CENTURIES

This article presents the new hypothesis on the origin and vectors of the spread of the term “shishak” in the Central and Eastern Europe during the fifteenth-sixteenth centuries. This hypothesis also denies the previous views that the term was adopted in Russia through the direct contacts with the Turks in the middle of the fourteenth century. Moreover, the article shows that the term «shishak» was never used in Muscovy before the end of the sixteenth century. Therefore, the adoption and the spread of this word did not happen from the East to the West but from the West to the East. The article provides evidence that the term «shishak» first emerged in Hungary, where it had been a common term for all types of helmets, including the helmets of Hussars. However, the possible origin of the term in Hungarian remains unknown. With the adoption of hussars in Poland, Poles also adopted the Hungarian term for the hussars' helmets. In the middle of the sixteenth century, “shishak” appeared in Lithuanian documents and became the second most popular type of helmet. In the 1570's shishaks became the dominant type of helmet among the soldiers of the Grand Duchy's army. According to the author's observations, the Muscovites could adopt the term «shishak» as a result of contacts with the Polish-Lithuanian army during the last stage of Livonian War (1577-1582). The first documented appearance of the term «shishak» in Russia occurred only in 1590. Thus, in the author's view, the Hungarian «sisak» was a source for Polish «szyszak», Slovak, Czech and Croatian «šišak», German «zischägge», East Slavic «шишакъ» and Lithuanian «šišakas». An additional aspect of this question is that in different lands this term was used for the helmets of different shapes. The most common shapes of shishaks were sphericoconical and semi-spherical.

Keywords: shishak, helmet, Hungary, Poland, Lithuania, Muscovy.

Серед основних зброярських термінів, якими називали шоломи у центральній та східній Європі в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу зустрічається «шишак». Згадки про «шишаки» простежуються в

писемних джерелах багатьох держав регіону. Зустрічаються вони і на території сучасної України.

Досліджуючи вживання шишаків, перед дослідниками відразу постає два основних питання. Перше стосується походження терміну «шишак» та вектору його поширення. Друге питання викликає цілу низку непорозумінь, адже в різний час в різних землях «шишаками» називали різні конструкції шоломів. Найчастіше, двох форм – сфероконічної та напівсферичної¹.

Походження терміну *шишак*, на перший погляд, легко пояснити. Більшість дослідників загалом приймала орієнтальне походження терміну, етимологічно виводячи його від тюркського слова «шиш», що означав опуклість, вістря, вертел². Так, у російській дореволюційній, а згодом і в радянській історіографії, орієнтальне походження терміну *шишак* фактично не викликало сумніву у дослідників³. Ця ідея багатьох російських військових істориків, спиралася на те, що термін *шишак* з'являється в північно-східній Русі ще наприкінці XIV століття. Такі міркування викликані хибним ототожненням термінів «шишак» та «чичак». Останній зустрічається у трьох писемних джерелах. Два з них – це духовні грамоти Великого князя Володимирського та Московського Івана Івановича (сина Івана Калити) за 1358 рік⁴, та духовна князя Дмитра Івановича Жилки (один із синів Івана III) за 1509 рік⁵, в яких згадуються золоті «чичаки». Третім дже-

-
- 1 Євген Славутич, *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник*. (Київ: Інститут історії України, 2012), 85.
 - 2 Михаил Горелик, "Письмо в редакцию", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 64-66.
 - 3 Александр Висковатов, *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*. Ч.1. (Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1899), 35; Павел Савваитов, *Описание старинных русских утварей, одежд, оружия и ратных доспехов, и конского прибора*. (Санкт-Петербург: типография Императорской академии наук, 1865), 310; Николай Бранденбург, *Исторический каталог С.-Петербургского артиллерийского музея*. Ч. I. (Санкт-Петербург: типография Ю.А. Бокрама, 1877), 180; Эдуард Ленц, *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева*. (Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895), 44; Петр фон Винклер, *Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века*. (Санкт-Петербург: типография И.А. Ефрона, 1894), 332; Мария Денисова, "Поместная конница и ее вооружение в XVI–XVII вв.", *Труды Государственного исторического музея*. Т. XX (Москва: издательство Государственного исторического музея, 1948): 37.
 - 4 *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* (Москва, Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1950), 16, 18.
 - 5 *Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных*. (Москва: типография Вильде, 1909), 84.

релом є широковідомий твір тверського купця Афанасія Нікітіна, де він згадує «чичак» на шапці в одного індійського правителя⁶.

Таким чином, вважалося, що шишаки були запозичені у землях північно-східної Русі через безпосередні контакти з тюркським світом, а далі поширились країнами східної та центральної Європи. Однак, сучасні спостереження, а також аргументи, що ми наведемо далі, дозволяють відкинути твердження про тотожність «чичаків» та «шишаків», а також традиційну схему запозичення та поширення терміну *шишак*. Предмети під назвою «чичак» в обох вищезгаданих духовних вказані серед переліку різних дорогоцінних коштовних предметів, оздоблених чи зроблених із золота. Єдиним предметом, який можна віднести до військових атрибутів в тому переліку, є шабля в першій духовній. Так само і в духовній Дмитра Жилки обидва «чичаки» знаходяться серед коштовностей, а не зброї. Що ж до «чичака» на шапці з твору Нікітіна, то скоріше за все, це була коштовна прикраса в формі квітки, характерна для чингизидської торевики. Більш того, слово «чичак» походить від монгольського «цецег», що власне і означало квітку, і таким чином, ми схильні вважати обидва терміни ніяк не пов'язаними один з одним⁷.

Окрім того, багатьох дослідників довго збивала з пантелику «згадка» шишака серед обладунків Івана Івановича Кобиліна-Мокшеєва, який у 1553 році нібито з'явився на царську службу *«на коне, в доспехе, в шишаке, и в шлеме, и в наручнях, и в наколенниках...»*⁸. Ця згадка вважалася доказом використання терміну «шишак» у середині XVI століття, а також стала основою хибного припущення, буцім-то московські вояки одягали у бій два шоломи одночасно – власне шишак та шолом. Джерелом цієї згадки про шишак у 1553 році стало посилання на класичну роботу Александра Вісковатова у статті Ніколая Гордєєва. Але, на жаль, в роботі Вісковатова, де дійсно процитований цей фрагмент, було відсутнє джерело цієї згадки⁹. Сама структура процитованого фрагменту наводить на думку, що це фрагмент якоїсь із «десятьень» – документів про помісну службу

6 Яков Лурье и Семенов, Леонид., ред., *Хождение за три моря Афанасия Никитина*. (Ленинград: Наука, 1986), 13.

7 Горелик, "Письмо в редакцию", 64-66; Юлия Игина, "О династических шлемах, чичаках и шапках: ответ на статью С.Н. Богатырева «Шлем Ивана Грозного в контексте придворной культуры»", *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 77-78.

8 Николай Гордеев, "Русский оборонительный доспех," *Сборник научных трудов по материалам Государственной Оружейной палаты* (Москва: Искусство, 1954), 110.

9 Висковатов, *Историческое описание одежды и вооружения российских войск*, CVI.

в Московському царстві, а сам Кобилін-Мокшеев фігурує у тексті іншого документу помісної служби – Боярської книги 1556/1557 рр.¹⁰ Як виявилось, там наведений той самий фрагмент, що і у Вісковатова, проте з однією суттєвою різницею – замість слова «шишак», у Боярській книзі вказаний корпусний обладунок – «юшман». Якщо ж звернутися до оригіналу документу, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів (РГАДА), там фігурує саме юшман і ніякого шишака немає¹¹. Таким чином, ніяких «шишаків» у Росії ні в XIV, ані в середині XVI століття не було.

Незважаючи на домінуючі погляди в російській та радянській історіографії, деякі вчені ще у XIX столітті висловлювали подібні до нашої думки. Так, Александр Вельтман, який протягом 1852-1870 років був директором кремлівської Збройової палати, вважав що *«шишак, есть преимущественно польское название шлемов латных, латинских, с наушниками и затылками»*¹². Власне це спостереження Вельтмана і наштовхнуло нас на аналіз можливого західного вектору походження шишаків. Додатковим фактором для цих міркувань стало також наше спостереження відсутності шишаків серед зброї у війську Московського царства за часів Івана Грозного, а також відсутність згадок цього терміну протягом майже всього XVI століття¹³. Шишаки з'являються у Росії лише наприкінці століття, а перша згадка зафіксована аж в 1590 році серед обладунків елєцьких гармашів: *«у той пищали пушкаръ Фролка Сысоев, в шишаке»*¹⁴.

Проте, повернемося до походження терміну. Отже, звідки він походить та як відбулося його поширення у центральній та східній Європі? У багатьох європейських мовах існує своє написання терміну. Так нам відомі ту-

10 “Боярская книга» 1556/57 года,” *Русский дипломатический 10* (Москва: Древлехранилище, 2004), 106-107.

11 http://rgada.info/kueh/1/137_1_1/0136.jpg, Дата звернення: 9.06.2018.

12 Александр Вельтман, *Московская оружейная палата*. 2-е изд. (Москва: типография Бахметьева, 1860), 217.

13 Докладніше про це тут: Олег Шиндлер, “Русские шлемы XVI века”, *История военного дела: исследования и источники*. Т. VIII (2016): 167-219, http://www.milhist.info/2016/05/10/schindler_3; Шиндлер О.В. К вопросу о правомерности использования термина «шишак» в XVI веке, его происхождении и развенчании одного устаревшего мифа [Электронный ресурс] // *История военного дела: исследования и источники*. – 2018. – Т. X. – С. 163-187. <http://www.milhist.info/2018/09/24/schindler_6> (24.09.2018).

14 Цитується зі слів російського історика Алексея Лобіна, що натрапив на цю згадку в одній із справ за 1590 рік (з СПБІИ РАН, ймовірно з фонду Гамель 175) де був уривок документу, в якому і згадувався елєцький гармаш Фролка Сисоев. На жаль, на даний момент у автора немає змоги самотужки знайти згадане джерело.

рецьке «*çiçak*» або «*çiçek*», угорське «*sisak*», польське «*szyszak*», словацьке, чеське та хорватське «*šišak*», німецьке «*zischägge*», руське та російське «шишакъ», та литовське «*šiřakas*». З усього цього переліку вирізняється турецький термін, що у сучасній турецькій мові має значення квітки. В усіх інших мовах ці слова мають значення саме шолому.

На наш погляд, найбільш ймовірним місцем з якого «шишаки» поширилися регіоном було Угорське королівство. Так, поява терміну «*sisak*» в значенні «шолом» зафіксована ще в 1405 році¹⁵. Більше того, угорські лінгвісти та дослідники майже одноголосно впевнені, що саме угорське «*sisak*» було запозичене всіма слов'янськими мовами, а німецьке «*zischägge*» (читається як «*цішиге*» [tsɪʃːgə]) це просто неправильна транскрипція з угорської¹⁶. Крім того, варто підкреслити, що починаючи з XV століття, термін «*sisak*» в Угорщині використовувався як загальна назва для будь-якого типу шоломів, зокрема гусарських.

Наші попередні дослідження запозичення терміну *шишак* в Росії дозволили нам сформулювати наступну робочу гіпотезу поширення шишаків. Будучи загальним терміном для шоломів в угорській мові, *шишак* також означав шолом гусарів. Разом із поширенням цього виду легкої кавалерії, був запозичений і термін, що використовувався для шоломів гусар. Таким чином, значення терміну стало більш вузьким і почало асоціюватися з конкретним типом захисного обладунку.

Спробуємо тепер розглянути наші аргументи. Як відомо, гусари з'являються в Польському королівстві після смерті угорського короля Матвія Корвіна та поразки Угорщини у війні з Османською імперією, що призвела до окупації півдня королівства. Угорські гусари долучилися до польських військ, щоб продовжити боротьбу з турками. А завдяки Мацею Стрийковському, ми знаємо що вже в 1503 році Сейм затвердив гусарські хоругви¹⁷. З самого початку існування гусарів, чи не єдиним їх захисним спорядженням був легкий корпусний кільчатий обладунок, що називався панциром та шолом-шишак¹⁸.

15 Zaicz Gábor, ed., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006), 652.

16 Докладніше про шишак в угорській мові, див. тут: Lajos Kiss, "Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie", *Studia Slavica* 25 (1979): 231-239; Lajos Kiss, "Nem a törökből származik-e a sisak szavunk?", *Magyar Nyelvőr* 82 (1958): 233-35; István Knieszsa, "Sisak Magyar", *Nyelv* 38 (1942): 337-344.

17 Maciej Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, T. 2 (Warszawa: Nakład G.L. Glücksverga, 1846), 318.

18 Радослав Сікора, *3 історії польських крилатих гусарів*. (Київ: Дух і літера, 2012) 8-9.

Згідно зі спостереженнями польських зброєзнавців, у другій половині XV століття, вживання терміну «szyszak» у Польщі ще не зафіксовано¹⁹. Побутування шоломів під назвою *шишак* починається лише у XVI столітті²⁰. Так, в середині XVI століття шишаки фігурують серед обладунків гусарів,²¹ а також старосвітських рицарів²². Також варто відзначити, що в цей же час, німецькими майстрами, особливо в Нюрнберзі, вироблялися шишаки на експорт до Угорщини та Польщі²³. Ми припускаємо, що шишаки могли мати чітку асоціацію саме з гусарськими обладунками. Так, ми знайшли один цікавий фрагмент, де згадані шишаки серед королівського майна: «*Za kitajkę jedwabną i bawełnę pod szyszak Króla JMści gr 22. Od podszycia 6 hełmów usarskich fi. 1 gr. 18*»²⁴. В цьому фрагменті, датованому 1552-1562 роками, фігурує не сам шишак, а бавовняний матеріал «під шишак», тобто, імовірно, для його підшоломника. А далі вказано, що це з «підшивки» шести шоломів «usarskich». Служба «по-усарську» була нічим іншим як по-гусарськи, і таким чином, швидше за все це були гусарські шоломи.

Ще одним документом, в якому ми знаходимо чітку атрибуцію шишаків в якості гусарських шоломів є реєстр озброєння, висланого в 1569 році з Несвіжа до Чернавчіці. В цьому документі шишаки прямо називаються «гусарськими»²⁵. Якби там не було, починаючи з 1560-х років, «шишаки» з'являються в документах Великого князівства Литовського, включно з територіями сучасних Білорусі та України. Так, наприклад, шишаки зафіксовані у чотирьох хоругвах посполитого рушення 1567 року (Вільна, Мінськ, Слонім, Браслав), а в роті Філона Кміти-Чорнобильського таких випадків

19 Andrzej Nowakowski, *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*, (Toruń: UMK, 1998), 73-79; Leszek Kajzer, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976), 129-131.

20 Zdzisław Żygulski, *Broń w dawnej Polsce: na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975), 148-150.

21 Jerzy Cichowski, Szulczyński, Andrzej. *Husaria*. (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1977), 57

22 Володимир Гуцул, “Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах та артефактах”, *Острозька давнина* 5 (2016): 17-18.

23 Michał Gradowski, Zdzisław, Żygulski *Słownik uzbrojenia historycznego*. (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010), 134.

24 Konstanty Górski, *Historia artylerii polskiej*. (Warszawa: Skł. gł. w Księg. E. Wende, 1902), 248.

25 Юрий Бохан, *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.* (Мінск: УК Экаперспектыва, 2002), 40.

було 53²⁶. Проте, у 1560-ті, шишаки ще не були домінуючим типом шоломів в литовському війську, хоча і стали таким вже у 1570-ті, в результаті реформ Стефана Баторія, внаслідок яких озброєння гусарів стає більш тяжким²⁷. Врешті-решт, в статті п'ятій другого розділу Третього Литовського Статуту була зафіксована вимога до хорунжого мати шишак: «А хоружий, кгда будет хоружовъ держати, маєть на себе мети зброю добрую, и гелмъ або шишакъ, и бронь, а конь абы под нимъ былъ добрый»²⁸.

Згідно з нашою гіпотезою, а також спираючись на наші попередні дослідження зброї Московського царства, вважаємо, що московіти могли перейняти термін «шишак» в результаті контактів із польсько-литовським військом під час заключної частини Лівонської війни. В будь-якому разі, єдиний випадок вживання терміну «шишак» в Росії в XVI столітті зафіксований аж у 1590 році²⁹. І тільки від XVII століття, воно стає масовим.

Що ж до українських земель, «шишаки» згадуються серед озброєння польських коронних військ в час битви під Говтвою в 1638 році у щоденниках Шимона Окольного³⁰. Гійом де Боплан, описуючи озброєння одного ротмістра козацької хоругви, також згадує «шишак»³¹. Інша згадка шишаків фігурує в козацькому літописі Самійла Величка³².

Резюмуючи питання про поширення терміну *шишак* регіоном, з нашої точки зору, можна сформулювати наступну схему. З'явившись на території Угорщини на початку XV століття, термін *шишак* стає загальноприйнятою назвою шоломів угорських військ. Ймовірно, в кінці XV на початку XVI століття, термін *шишак* потрапляє в Німеччину та Польщу. В середині XVI століття шишаки починають з'являтися у Великому князівстві Литовському, а в кінці століття приходять і до Московського царства. Отже традиційна схема запозичення шишаків зі Сходу на Захід

26 Там само, 47-49; 272-277.

27 Там само, 48-49.

28 *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588* (Мінск: БелСЭ, 1989) Дата звернення: 28.04.2018, http://pravo.by/upload/pdf/statut_1588/status_1588_ch3.pdf

29 Шиндлер, "К вопросу о правомерности..." – С. 173.

30 *Летопись событий в Югозападной России в XVII веке составил Самоил Величко*. Т. IV. Приложения. (Киев, 1864), 199-200, Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam21.htm>

31 Гійом Л. де Боплан. *Опис України*. Пер. з фр. Я. І. Кравця. (Львів, 1990). Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop2.htm>

32 Самійло Величко, *Літопис*. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. (Київ: Дніпро, 1991). Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/velichko/vel05.htm>

повинна бути переосмислена. Вище наведені факти свідчать про більш вірогідне поширення терміну саме із Заходу на Схід. І хоча питання про походження терміну в угорській мові досі не вирішене, загалом, гіпотеза про первинне поширення шишаків із Угорщини нам видається достатньо переконливою.

Необхідно також взяти до уваги один аргумент, що суперечить нашій гіпотезі, який наразі нам не вдалося пояснити. Так у польському етимологічному словнику ми знайшли посилання на згадку терміну *szyszak* ще у 1380 році³³. Це посилання відсилає нас до збірника актів *Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402*, опублікованого польським істориком Адамом Хмелем 1932 року. В оригінальному тексті латиною ми можемо віднайти загадковий термін «schischak», однак написання слова істотно відрізняється від традиційного польського «szyszak». Однозначно встановити, що ховається за терміном «schischak» нам поки що не вдалося³⁴.

Перейдемо тепер до другого аспекту проблеми. Як ми зазначили раніше, найчастіше *шишаками* називали різні шоломи напівсферичної або сфероконічної форми. Загалом, термін *шишак* вживався для позначення різних шоломів в кожній країні. Якщо брати до уваги Росію, то потрібно згадати історіографічну помилку щодо шишаків, яка тривала майже півтора століття. Високі сфероконічні, конічні та циліндроконічні шоломи XV-XVII століть називалися в російських документах «шелом» або «шолом», у той же час низькі шоломи напівсферичної форми у XVI столітті називали «шапка железная», а починаючи з кінця століття терміном «шишак». Проте, в 1835 році, коли був складений черговий опис московської Збройної палати, з невідомих причин, всі високі шоломи були названі «шишаками», а всі низькі – «шеломами», а завдяки вже класичній роботі Александра Вісковатова, ця помилка потрапила до зброєзнавчої історіографії³⁵. Лише в 1976 році, на цю помилку звернув увагу Анатолій Кірпічніков³⁶. Загалом, термін *шишак* зараз застосовується до всіх шоломів напівсферичної форми, як щодо шо-

33 *Słownik staropolskich nazw osobowych*. T. 5, (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa; Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego. Zakład Onomastyki Polskiej. Pracownia Antroponimii Polskiej, 1977), 358

34 Adam Chmiel, *Księgi radzieckie kasimierskie 1369-1381 i 1385-1402. Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402* (Kraków: Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, 1932), 132.

35 Шиндлер, Русские шлемы XVI века, 174.

36 Анатолій Кірпічніков, *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.* (Ленинград: Наука, 1976), 29.

ломів російського виробництва, так і східного чи західного³⁷. Більше того, термін «шишак» однаково вживається як для шоломів помісної кінноти, так і до шоломів полків іноземного ладу, таких як гусари, рейтарі та ін., що з нашої точки зору є недоречним.

Так *шишаками* називають два шоломи, знайдені 1976 року під час ремонтних робіт в Арсенальній вежі Московського кремля. Обидва шоломи датовані початком XVI століття (Рис. 1). Також шишаками називають шоломи XVII століття з нащічками, такі як шишак царя Михайла Фьодоровича (Рис. 2), та навіть шоломи, що використовувалися російськими військами під час завоювання Сибіру (Рис. 5). Загалом, російські шишаки мали напівсферичну форму дзвону. Вінець часто оздоблювався металевою пластиною. Такі шоломи часто мали виразний наверх та, навіть, привертний «шиш». У шишаків XVII століття, часто були додаткові пластини, що захищали потилицю та щоки.

В Польщі та Литві, під *шишаками* розуміли відкриті шоломи з нерухомим козирком, через який був про-

Рис. 1. Шоломи, знайдені в 1976 році під час ремонтних робіт в Арсенальній вежі Московського кремля. Фото знайдене у мережі.

Рис. 2. Шишак царя Михайла Фьодоровича роботи Нікіти Давидова, інв. № 4802 (Опис московської Збройної палати 1884 року). Фото знайдене у мережі.

37 Леонид Бобров, «Шишак московский, шишак литовский, шишак калмыцкий...» Боевые наголовья российских воинов в Сибири в конце XVI-го — XVII веке», *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции 14-16 мая 2014 г.* Ч. I. (СПб., 2014): 190-206.

Рис. 3. Шолом №183 із колекції Шереметьєва. Вірогідно знаходиться в Ермітажі. Едуард Ленц, *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева*. (Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895).

пущений рухомий наносник, що кріпився до лобної частини тулії. У цих шишаків були також додаткові пластинки для захисту щік та потилиці. Форма тулії зустрічалася як напівсферична, так і сфероконічна. В останньому випадку, шишак мав досить виразний наверх³⁸. Так шишаками називають шолом з колекції Тишкевичів в Логойську, що зберігається зараз у краківському Вавелі, датований 1550 роком та шолом Миколая Радзівілла Чорного, німецького виробництва, датований 1561 роком (Рис. 6). Такі ж форми зустрічаються у шишаках німецького, угорського та польського виробництва. Наприклад шолом, атрибутований як шишак Міклоша Зріні (Рис. 7). Ймовірно, що таке розмаїття форм шишаків, також могло вплинути на плутанину і в російській термінології шоломів.

Рис. 4. Шолом №181 із колекції Шереметьєва. Вірогідно знаходиться в Ермітажі. Едуард Ленц, *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева*. (Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895).

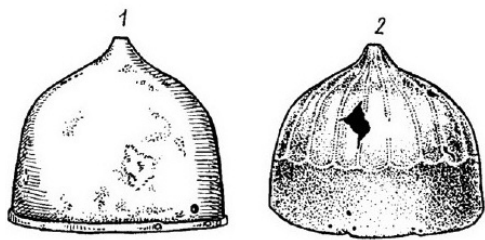

Рис. 5. Шишак № 6641 із Красноярська та шишак із Зеленого Яру. Рисунок з: Леонід Бобров, «Шишак московский, шишак литовский, шишак калмыцкий...» *Боевые наголовья российских воинов в Сибири в конце XVI-го — XVII века*, *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции 14-16 мая 2014 г. Ч. I.* (СПб., 2014), Рис. 1.

38 Бохан, *Узбраення войска ВКЛ другої половини XIV – кінця XVI ст.*, 47.

Рис. 6. Шишак Миколая Радзівілла Чорного 1569 року та шишак з колекції Тишкевичів в Логойську 1550 року. Обидва зберігається у краківському Вавелі. Фото з: Юрый Бохан, Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. (Мінск: УК Экаперспектыва, 2002), Іл. X, XI.

Рис. 7-8. Шишак, що приписують Міклошу Зріні, музей Чаковецького краю. Середина XVI ст. Джерело: commons.wikimedia.org. Автор: Silverije.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бобров, Леонид. “Шишак московский, шишак литовский, шишак калмыцкий...” Боевые наголовья российских воинов в Сибири в конце XVI-го — XVII веке”, *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Пятой Международной научно-практической конференции 14-16 мая 2014 г.* Ч. I. (СПб., 2014): 190-206.
- Бохан, Юрий. *Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст.* Мінск: УК Экаперспектыва, 2002.
- “Боярская книга 1556/57 года,” *Русский дипломатический 10* (Москва: Древлехранилище, 2004): 80-118.
- Бранденбург, Николай. *Исторический каталог С.-Петербургского артиллерийского музея.* Ч. I. Санкт-Петербург: типография Ю.А. Бокрама, 1877.
- Вельтман, Александр. *Московская оружейная палата.* 2-е изд. (Москва: типография Бахметьева, 1860)
- Висковатов, Александр. *Историческое описание одежды и вооружения российских войск.* Ч.1. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1899.
- Винклер, Петр фон. *Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века.* Санкт-Петербург: типография И.А. Ефрона, 1894.
- Гордеев, Николай “Русский оборонительный доспех.” *Сборник научных трудов по материалам Государственной Оружейной палаты.* Москва: Искусство, 1954, 62-114.
- Горелик, Михаил. “Письмо в редакцию.” *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 64-66.
- Гуцул, Володимир. “Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах та артефактах.” *Острозька давнина* 5 (2016): 5-22.
- Денисова, Мария. “Поместная конница и ее вооружение в XVI–XVII вв.” *Труды Государственного исторического музея.* Т. XX (Москва: издательство Государственного исторического музея, 1948): 29-46.
- Духовные и договорные грамоты князей великих и удельных.* Москва: типография Вильде, 1909.
- Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* Москва, Ленинград: издательство Академии наук СССР, 1950.
- Игина, Юлия. “О династических шлемах, чичаках и шапках: ответ на статью С.Н. Богатырева «Шлем Ивана Грозного в контексте придворной культуры».” *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 1 (2015): 67-81.
- Кирпичников, Анатолий. *Военное дело на Руси в XIII-XV вв.* Ленинград: Наука, 1976.
- Ленц, Эдуард. *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметьева.* Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1895.
- Лурье, Яков и Леонид Семенов, ред., *Хожделение за три моря Афанасия Никитина.* Ленинград: Наука, 1986.
- Савваитов, Павел. *Описание старинных русских утварей, одежд, оружия и ратных доспехов, и конского прибора.* Санкт-Петербург: типография Императорской академии наук, 1865.
- Сікора, Радослав. *3 історії польських крилатих гусарів.* Київ: Дух і літера, 2012.
- Славутич, Євген. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник.* Київ: Інститут історії України, 2012.
- Шиндлер, Олег. “Русские шлемы XVI века.” *История военного дела: исследования и источники.* Т. VIII (2016): 167-219, http://www.milhist.info/2016/05/10/schindler_3;
- Шиндлер, Олег. “К вопросу о правомерности использования термина «шишак» в XVI веке, его происхождении и развенчании одного устаревшего мифа.” *История военного дела: исследования и источники* (2018) – в друкі.

- Chmiel, Adam. *Księgi radzieckie kazimierskie 1369-1381 i 1385-1402. Acta consularia Casimiriensia 1369-1381 et 1385-1402*. Kraków: Archiwum Aktów Dawnych Miasta Krakowa, 1932.
- Cichowski, Jerzy. Szulczyński, Andrzej. *Husaria*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1977).
- Gábor, Zaicz. ed., *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2006.
- Górski, Konstanty. *Historia artylerii polskiej*. Warszawa: Skł. gł. w Księg. E. Wende, 1902.
- Gradowski, Michał. Zdzisław Żygulski. *Słownik uzbrojenia historycznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Kajzer, Leszek, *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976.
- Kiss, Lajos. "Tautologische slawisch-ungarische Mischnamen in der ungarländischen Toponymie." *Studia Slavica* 25 (1979): 231–239.
- Kiss, Lajos. "Nem a törökből származik-e a sisak szavunk?" *Magyar Nyelvőr* 82 (1958): 233-35.
- Kniezsa, István. "Sisak Magyar", *Nyelv* 38 (1942): 337-344.
- Nowakowski, Andrzej. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450-1500*. Toruń: UMK, 1998.
- Słownik staropolskich nazw osobowych*. T. 5. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa; Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego. Zakład Onomastyki Polskiej. Pracownia Antroponimii Polskiej, 1977.
- Strykowski, Maciej. *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, T. 2 Warszawa: Nakład G.L. Glücksberga, 1846.
- Żygulski, Zdzisław. *Broń w dawnej Polsce: na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.

МЕРЕЖЕВІ ДЖЕРЕЛА

- Гійом Л. де Боплан. *Опис України*. Пер. з фр. Я. І. Кравця. (Львів, 1990). Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop2.htm>
- Величко С. В. *Літопис*. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. (Київ: Дніпро, 1991). Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/velichko/vel05.htm>
- Летопись событий в Югозападной России в XVII веке составил Самоил Величко*. Т. IV. Приложения. (Киев, 1864), 199-200, Дата звернення: 28.04.2018. <http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam21.htm>
- РГАДА, http://rgada.info/kueh/1/137_1_1/0136.jpg, Дата звернення: 9.06.2018.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1588* (Мінск: БелСЭ, 1989) Дата звернення: 28.04.2018, http://pravo.by/upload/pdf/statut_1588/status_1588_ch3.pdf

Відомості про автора. Шиндлер Олег Володимирович, М.А., Європейські, Російські та Євразійські Студії, Карлтонський Університет (Оттава), незалежний дослідник (Торонто, Канада).

About author. Oleg Schindler, M.A., European, Russian and Eurasian Studies, Carleton University (Ottawa). Independent researcher (Toronto, Canada), e-mail: olegshindler@gmail.com.